

ÇANDARLI (CNEDERLİ)
KARA HALİL HAYREDDİN PAŞA

MENŞE'İ, TAHSİLİ - KADILIĞI - KAZASKERLİĞİ - VEZİRLİĞİ
VE KUMANDANLIĞI

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Çandarlı ailesinin menşei olarak tarihlerimizde, vesikalar ve kitabelerde nisbet edatiyle جندری *Cenderleli*, چندری *Cenderli*, چندانلو *Candarlu* veya چانداری *Çandarlı* ve چاندارلو *Çandarlu* veya چانداری *Çandarlı* imlâlarıyla yazılmaktadır. Bu muhtelif imlâ şekli sonradan *Çandarlı* olarak kabul edilmiştir. Fakat bunun doğrusunun *Cenderî* olduğu Kara Halil Hayreddin Paşa'nın 780 H./1378 M. tarihli *Iznik*'deki *Yeşilcami* ve 787 H./1385 M. tarihli *Serez*'deki eski cami kitabeleriyle Ahmedî'nin *İskendernâme*'nin sonuna koyduğu Osmanlı tarihi kısmındaki bir beyitten anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre Halil Hayreddin'in mensub olduğu mahallin veya köyün adı *Cender*'dir.

Şu halde *Cender* köyü nerededir? Çandarlı ailesi arasındaki ananeye göre *Cender* köyü Eskişehirle, Seyidgazi ve *Sivrihisar* taraflarındadır. Müstakimzâde *Mecellet-ün nisab*'da ve *Cenderî* maddesinde Kara Halil'in Karaman beldelerinden *Sivrihisar* kazası köylerinden *Cender* köyünden olduğunu beyan etmektedir¹. Kara Halil Efendi'nin, *Nallıhan* kazasına bağlı *Cender* köyünden olması kuvvetli ihtimal dahilinde olup aile rivayetine de yakındır. Şu halde bu ailenin menşeinin bugün Eskişehir'e bağlı *Sivrihisar*'ın veya Ankara kazalarından *Nallıhan*'ın *Cendere* köylerinden biri olduğu anlaşılıyor; fakat şimdi *Sivrihisar* kazasında *Cender* veya *Cendere* adlı bir köy bulunmuyor; ihtimal ki *Nallıhan* bir zaman *Sivrihisar*'ın köylerinden olduğundan sonradan *Nallıhan*'ın kaza olmasıyla *Cendere* köyü bu-

¹ مجلة النصاب *Mecellet-ün nisab* şöyle diyor: "Cenderî, Hayderî vezninde olup bilâd-ı Karaman'da *Sivrihisar* köylerindedir. İşte bu köyden Hayreddin Paşa lâkablı vezir Kara Halil zuhur etmiştir (*Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi kitapları*, No. 628)

raya bağlanmış olacaktır. Eski tahrir defterlerinde *Sivrihisar* kazasında *Çandar* isimli bir köy vardır². Bununla beraber zamanla birçok köy adlarının değişmiş olması veya köyün tamamıyla kalkması sebebiyle *Cender* köyünün de isminin değişmiş bulunması yahut da tamamen kalkmış olması ihtimal dahilindedir³.

Tarihlerce kabul edilen şekliyle *Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa*'nın babasının adının Ali olduğu gerek *İznik*'te yaptırmış olduğu *Yeşil cami* ve gerek *Serez*'de inşa ettirdiği *Eski cami* kitabelerinde görülmektedir.

Kara Halil Hayreddin'in tahsili :

Halil Hayreddin Paşa kadılıktan vezirliğe kadar olan müddet esnasında Kara Halil olarak ve vezirlikten itibaren de Hayreddin isimleriyle zikredilmiştir⁴. Kara Halil'in *Bilecek* ve *İznik* kadılıklarına kadar olan ahvali hakkındaki malûmat hem yok denecek kadar az ve hem de karışıktır. Yalnız bu zatın Osmanlı beyliğinin kuruluşunda mühim rolleri olan Ahi teşkilâtına mensub olduğu ve Osman Gazi'nin kayın pederi olan Ahi reisi Şeyh Edebalı'nın akrabasından bulunduğu bütün tarihî kayıtlarla malûmdur⁵.

² Baş V. Arşivi II. Bayezid devrine ait tahrir defteri No. 111, s. 132.

³ Eski haritalarda *Sivrihisar*'ın güney batısında *Çandır* isimli bir köy vardır. Dahiliye Vekâleti tarafından neşredilmiş olan köylerimiz adlı eserde bu havalide *Cender* veya *Cendere* diye bir köy görülmüyor.

⁴ *Mir'at-ı Kâinat* müellifi, tarihinin bir yerinde (c. 4, s. 291) Kara Halil ile Hayreddin Paşa'yı ayrı ayrı iki şahsiyet zannetmiş; bir yerde "Hayreddin Paşa ki sabıka Molla Tacüddin Kürdî derlerdi" demekte ve birkaç sahife sonra da (s. 299) Orhan'ın ulemasını sayarken Cendereli Kara Halil'in *Bilecik* ve *Bursa* kadılıklarından sonra Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında iptida bunun kazasker ve sonra vezir-i âzam ve beylerbeyi olarak kendisine Hayreddin Paşa denildiğini zikretmektedir.

⁵ Şakayik tercümesinde Tacüddin Kürdî'nin iki kızından birisini Şeyh Edebalı ve diğerini de Kara Halil almışlar (s. 28) ve İbni Hallikân kenarındaki Şakayik'in arapça metni (s. 70) Tacüddin Kürdî'nin kızı Şeyh Edebalı'nın ikinci zevcesi olup *Âşıkpaşazâde*, s. 40 ve Anonim Tarih Âl-i Osman (Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi kitapları) numara 2080 varak 14 de Kara Halil'in Edebalı'nın kavminden yani Ahilerden olduğunu ve Neşri ise (s. 154) Edebalı'nın hısımlı olduğunu beyan etmektedirler. Paul Wittek de *Çandarlı vezir ailesi* isimli eserinde Şeyh Edebalı'nın küçük kızının zevci olduğunu kaydetmektedir. (Die vezirfamile der Gandarlızade s. 66).

Şakayik tercümesinde Kara Halil'in, Kara Hoca diye marûf olan Alâüddin (Alâüddin Esved) talebelerinden olduğu beyan edilmektedir⁶. Muhammed bin Hacı Halil Konevî'nin Farsca tarihinde ise Kara Halil'in Kadirî tarikatı ulularından ve ulema-dan Mudurnulu Şeyh Fahrüddin'in müridi olduğu beyan olunmaktadır. Bunun rivayetine göre Orhan Gazi Şeyh Fahrüddin'in ziyaretine gitmiş ve şeyhin kendisine vezir olmasını istemiş, Şeyh Fahrüddin vezirliği kabul etmiyerek müritlerinden Halil Hayreddin'i tavsiye etmiş ve bu suretle Hayreddin vezir olmuş⁷.

Şakayik tercümesindeki iki rivayetten birisine göre Orhan Gazi bir gün Alâüddin Esved'in ziyaretine gitmiş, hoca ibadetle meşgul olduğundan bir müddet beklemiş, o sırada namaz vakti olmuş, Kara Hoca'nın talebelerinden Kara Halil imam olup namaz kıldırması. Namazdan sonra Orhan Bey'le Kara Hoca görüşmüşler. Orhan Gazi, hocanın talebelerinden birisinin kendisiyle beraber seferlerde bulunarak şer'i işleri görmesini istemiş, fakat talebeler gitmek istememişler; Orhan Gazi ısrar edince hocası, Kara Halil'i vermiş ve o da bunu istemiyerek kabul etmiş⁸.

Yine aynı eser yukarıki mütalâaya aykırı olarak ikinci bir rivayeti nakletmektedir ki o da şudur: Osman Gazi son senelerinde Kara Halil'i *Bilecik* kadısı yapmış. Orhan Gazi *İznik*'i aldıktan sonra Kara Halil *İznik* ve daha sonra da *Bursa* kadılığına tâyin edilmiş⁹.

Şimdi bu mütalâaları gözden geçirelim:

Şakayik tercümesindeki kayda göre Mudurnulu Şeyh Fahreddin Yıldırım Bayezid devri âlim ve şeyhlerinden olarak gösterilmiştir¹⁰. Bu kayıt doğru ise Kara Halil'in şeyhi olamadığı gibi Kara Halil'in kadılık, kazaskerlikten sonra vezir olduğu malûm olduğundan Farsça tarihinin mütalâasının da hiçbir kıymeti olamaz.

⁶ *Ibni Hallikân kenarındaki Arapça metin 72 ve Mecdî Efendi tercümesi*, s. 30.

⁷ Paris Millî Kütüphanesi Farsça yazmaları arasındaki 1394 numaralı nüsha. Bu eserin buradan istinsah edilmiş nüshası Ordinaryüs Profesör Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphanesinde olup oradan da ben kısmen istinsah etmişim.

⁸ *Şakayik tercümesi*, s. 30. *Mir'ât-ı Kâinat* (c. 4, s. 299) Orhan Gazi seferde askere kadılık etmeye Kara Hoca'dan bir Molla istedikte şagirdleri kendisinden ayrılmak istemediklerinden âkîbet zorla Kara Halil'i tâyin etmiş ve o da bu hizmeti ağlıyarak kabul eylemiş.

⁹ *Şakayik tercümesi*, s. 30 ve *Neşri*, s. 154.

¹⁰ *Şakayik tercümesi*, s. 60.

Şakayikin yazısından anlıyoruz ki Kara Hoca Alâüddin, Orhan Gazi'nin *İzник*'te yaptırmış olduğu medresenin üçüncü müderrisidir¹¹ ve 800 H./1397 M. tarihinde Yıldırım Bayezid zamanında vefat etmiştir. Aynı esere göre Kara Hoca'nın babasının adı Ömer olup kabri de *İzник*'tedir. Kara Hoca 1397 de öldüğüne göre Çandarlı Kara Halil Efendi'nin hocası olamaz; Çünkü Kara Halil'in takriben XIV. asır ortalarında *İzник* kadılığında bulunduğu ve bu tarihte *İzник* medresesinde Davud Kayserî'nin müderris olduğuna göre Kara Hoca'nın, ona ders göstermesi varid değildir. Zayıf bir ihtimalle olsa olsa ders şeriki olabilir¹². Kara Halil'in hocasının Şeyh Edebalı olduğu da hatıra gelmektedir¹³.

Müstakimzâde Cendereli Kara Halil'in belagat ilminden *Telhis-ül miftah* adlı esere şerhi olduğunu beyan ediyor¹⁴. Eğer isminde yanılmıyor veya Çandarlı'ya ithaf edilmiş bir eseri onun zannetmemiş ise Kara Halil'in ilmen de yüksek bir zat olduğu anlaşılabilir. Kitabelerdeki *Seyyid ül ulema, Mürebbi'l-ulema ve'l-fuzala* vesaire gibi klişeleri teyid etmiş olur. Benim kuvvetli tahminime göre bu şerh Hayreddin Paşa'ya ithaf edilmiş olmalıdır.

Kara Halil Efendi'nin kadılığı:

Âli Osman vekayinâmelerine göre Ahilerden olan Kara Halil'in Osman Gazi zamanında *Bilecik* kadısı olduğu¹⁵ ve daha

¹¹ *İzник* medresesinin birinci müderrisi olan Davud Kayserî 751 H./1350 M. de vefat ederek yerine Kara Halil Efendi'nin kayın pederi Tacüddin Kürdî müderris olmuş ve onun ölümünden sonra da Kara Hoca Alâüddin *İzник* müderrisliğine getirilmiştir.

¹² *Âşıkpaşazade* (s. 42, 43) Orhan Gazi'nin *İzник*'i almasını müteakib bir büyük kiliseyi camiye tahvil ederek hatipliğinin Kara Hoca'ya verildiğini yazmaktadır.

¹³ Yaya teşkilâtı dolayısıyla "ol zamanda Cendereli Kara Halil *Bilecik*'te kadı olmuştu. Muallim (muallimi) Edebalı'nın dahi kavmi idi ona dahi danıştılar..." *Âşıkpaşazade*, s. 40.

¹⁴ *Mecellet-ün nısab* (Kara Halil maddesi) البيان في المعاني و المغان *Telhis-ül miftah fi'l-meanî ve'l-beyan* 739 H./1338 M. de vefat etmiş olan hatib-i Dımeşkî İmam Celâlüddin Muhammed Kazvinî'nin olup birçok şerhleri vardır. Kara Halil'e isnad edilen şerhin onun olmayıp kendisine ithaf edilmiş olmalıdır yahut aynı isimde başka birisine aittir.

¹⁵ *Neşri* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından), s. 154.

sonra 730 H./1330 M. de o zamanki küçük beyliğe merkez olan *Iznik* kadılığına ve onu mütaakib de *Bursa* kadılığına tâyin edilmiş olduğu görülüyorsa da¹⁶ bu zatın Osman Gazi zamanında *Bilecik* kadılığında bulunmuş olması yaş itibarıyla mümkün görülmemektedir¹⁷. Fakat bu tarihî rivayetleri bir dereceye kadar telif etmek suretiyle Kara Halil'in Sultan Orhan zamanında *Bilecik* ve sonra *Iznik* ve *Bursa* kadısı olması en makul bir şekildir ki Orhan Gazi'nin Şeyh Fahreddin veya Alâüddin Esved'e müracaatı ananeleri —yanlış olmakla beraber— Kara Halil'in Orhan devrinde görüldüğünü göstermektedir. Olayların seyrinden de bunu öğreniyoruz.

Kara Halil'in *Bursa* kadılığı —ki o tarihlerde en yüksek şer'i makam idi — Sultan Murad Hüdavendigâr'ın 763 H./1362 M. de veya az sonra hükümdar olduğu tarihe kadar devam etti. Kara Halil Efendi bu kadılığı zamanında yeni kurulan devletin askerî teşkilâtında mühim rol oynadı. Sultan Orhan, atlı aşiret kuvvetleri yerine muntazam bir kuvvet vücade getirmek isteyince veya bu ihtiyaç kendisine bildirilince veziri Alâüddin Paşa'nın tavsiyesiyle Kara Halil'in mütaleası alındıktan sonra onun teklifi üzerine *yaya* ismi ile dirlikli asker vücade geldi ki¹⁸ Osmanlılarda ilk muntazam asker budur; daha sonra Gazi Hünkâr Sultan Murad zamanında yeniçeri teşkilâtı yapılmıştır.

¹⁶ “Ol zamanda Çandarlı Hayreddin Paşa *Bilecik* kadısı idi. Kadılığı ona Osman kendi vermişti; Orhan sonra anı *Iznik*'e kadı kıldı, andan *Bursa* kadısı oldu; Orhan'dan sonra Gazi Hüdavendigâr anı kazasker idindi” *Neşri*, s. 154 ve *Âşıkpaşazade*, s. 52 ve *Oruç Bey*, s. 20 ve 92.

¹⁷ Kara Halil'in Osman Gazi'nin son zamanlarında *Bilecik* kadısı olduğu kabul edilecek olursa vefatında tahminen yaşının doksana yaklaşması icabetmektedir. Osman Gazi'nin vefatı —ki idareyi oğluna bıraktıktan sonra— 1326 da olduğuna göre Orhan Gazi'nin ilk zamanlarında 1330 dan evvel *Bilecik* kadısı bulunduğu anlaşılıyor. *Neşri* ile *Âşıkpaşazade* Kara Halil'in *Bilecik* kadısı iken *yaya* teşkilâtı yaptığını yazarlar.

¹⁸ “Orhan Gazi diledi ki askeri ziyade olup ama ol asker dahi kendü vilâyetinden ola. Bu işi karındaşına danıştı; karındaşı itti anı kadı ile danışmak gerek ol zamanda Çenderlu Hayreddin Paşa *Bilecik* kadısı idi; hem Edebalı'nın hısımiydi ana danıştılar. Ol itti sultanım meğer ilden *yaya* yazup çıkaruruz dedi; reâyâ (köylü) bu haberi işidicek pâdişah hizmetinde olalım deyu *yaya* yazılmıya bir mertebe rağbet gösterdiler ki dimelü değil...” *Neşri*, s. 154. *Âşıkpaşazade* de (s. 40) aynı mütalâayı kaydediyor. *Tacü't-Tevarih* (c. 1, s. 40) Alâüddin Paşa ile Kara Halil pâdişahın huzuriyle meşveret edüp yeni asker teşkili Kara Halil'e havale olundu ve oda *yaya* teşkilâtını yaptı demektedir. Keza *Âli* c. 5, s. 43.

Kara Halil Efendi'nin kazaskerliği :

Sultan I. Murad zamanına kadar müstakil ordu kadısı yoktu; en yüksek şer'î ve hukukî makam Bursa kadılığı idi. Osmanlı fütuhâtı *Rumeli*'ye atılarak genişleyince ordu şer'î işlerini görmek ve pâdişahla beraber bulunmak üzere büyük bir şer'î memura ihtiyaç hasıl oldu; bunun üzerine I. Murad hükümdar olduktan sonra en yüksek kadılık olan kazaskerliği ihdas ederek Âşıkpaşazâde'ye göre, kendisi ile aşinalığı olan¹⁹ *Bursa* kadısı Kara Halil'i tâyin eyledi²⁰. Bu isimle ordu kadılığı *Mısır*'da Memlûk sultanları devletinde de vardı. Bu yeni teşkilâtın sonra kazaskerin pâdişahla beraber seferlerde bulunması kanun oldu.

Cendereli Kara Halil Efendi bu kazaskerliği zamanında askerî, malî teşkilâtta birinci derecede müessir oldu. *Rumeli*'deki fütuhâtın genişlemesi üzerine yayalardan vukua gelen zayıyatı telâfi etmek üzere *yenîçeri* adıyla yeni bir askerî teşkilât vücude gelmesi için Kara Halil ile Konyalı Molla Rüstem, muharebede elde edilen esirlerden istifade edilmesini düşünerek keyfiyeti hükümdara arz ile muvafakatini alıp tertib edilen bir kanun ile işe başladılar. Bu yeni asker teşkili *Edirne*'nin alınmasından sonra takriben 765 veya 766 (1364—1365) tarihlerine rastlamaktadır.

Bu yeni askerî teşkilât hakkında Neşrî şöyle diyor:

“Sultan Murad Gazi *Edirne* tahtına geçip oturdu; bir gün Kara Rüstem dirlerdi *Karaman* vilâyetinden bir danışmend geldi.

¹⁹ *Âşıkpaşazade*, s. 52, *Neşrî*, s. 190 ve *Oruç Bey* (s. 20 ve 92) Kara Halil'in Sultan Murad'ın cülûsunu müteakib kazasker olduğunu beyan ediyorlar ki 763 H./1362 M. veya bir sene sonradır (çünkü Ankara'daki bir kitabe Orhan Bey zamanına aid olup tarihi 763 dür. Orhan Gazi ya bu tarihte veya bir sene sonra vefat etmiş olacağına göre biz her iki tarihi de gösterdik. *Tacû't-Tevarih* (c. 1, s. 69) bu tâyini 763 H./1362 M. olarak gösteriyor. *Müneccimbaşı* (c. 3, s. 292) Sultan Murad'ın hükümdar olduğu sene Ankara seferine giderken Kara Halil'in kazasker olduğunu beyan eder.

²⁰ *Neşrî* (s. 190) şöyle diyor: “Sultan Gazi hicretin 760 senesinde serir-i saltanata oturup Karesi iline tamam müstevli oldu. Hayreddin Paşa ol vakit *Bursa* kadısı idi; anı kazasker edindi” *Âşıkpaşazade* ve *Oruç Bey* de aynı mütalâayı kaydederler. Yalnız Sultan Murad'ın cülûsunun 763 veya 764 olduğu anlaşılmiş olduğundan Halil Efendi'nin kazaskerliğini bu tarihlere almak icabediyor. *Tacû't-Tevarih*, kazaskerliği 763 göstermiş ise de o da Murad'ın cülûsunu 761 de gösterir.

Hayrüddin Paşa ol vakit kazasker idi, Kara Rüstem itti efendi bunca sultanlık malı niçin zayî edersiz; kazasker itti nice mal zayıttım dedi; Kara Rüstem itti işbu gaziler ki gazalarda esir çıkarırlar Tanrı buyruğıyle beşte biri hünkârındır dedi. Kazasker bunu Sultan Murad Gazi'ye bildirip Murad Gazi dahi itti eğer Tanrı buyruğıyse şimdiden giru alın dedi... Andan sonra Gazi Evranuz'a ve Lala Şahin'e ısmarladılar ki akından çıkan esirden beş başta birini pâdişah için alalar. Eğer esir beş olmazsa her esirden yirmi beş akçe alalar bu tarik üzere haylı oğlanlar cem edüp Murad Gazi'ye götürdüler; Cenderlu Hayreddin Paşa itti bunları Türk'e (köylüye) virelim hem Müslüman olsunlar dedi pes öyle idüp yevmen feyevmen yeniçeri ziyade oldu. Evvel Türk'e virüp bunca yıl kullanur hem Türk'ü (Türkçeyi) öğrenüp hem Müslüman olur; andan kapuya getirüp *ak börk* giydürüp yeniçeriyi kurdular ve şolklar dahi Murad Han zamanında ihdas edildi²¹.''

Kara Halil'in vezirliği :

Cendereli Kara Halil'in, kazaskerlikten Hayreddin Paşa unvaniyle vezirliğe tâyini hakkında tarihler karışıktır. Tarihler hiçbir esasa dayanmıyarak Osmanlılarda ilk vezirin Hayreddin Paşa olduğunu beyan ederlerse de bugün elde edilen vesikalar bu mütalâanın doğru olmadığını göstermiştir²².

Bugüne kadar meydana çıkan vesikalardan öğrendiğimize göre Osmanlılarda ilk vezirin ulema sınıfından olan Alâüddin Paşa olduğu sâbit olmuştur²³. Bundan sonra Ahmed Paşa bin Mahmud, Hacı Paşa ve Sinanüddin Yusuf isimlerindeki Osmanlı vezirlerini görmekteyiz ki bu sonuncusu, Orhan Gazi'nin son ve Murad Hüdavendigâr'ın ilk veziridir, bunların hepsi de ulema sınıfından gelerek vezir olmuşlardır²⁴ ve Beğlerbeğlik yani ordu kumandanlıklarıyla alâkaları yoktur.

Murad Hüdavendigâr'ın ilk veziri olan Sinanüddin Yusuf Paşa'nın hangi tarihte vefat ettiği veya sair sûretle vezirlikten

²¹ *Neşri tarihi* (s. 196, 198), *Aşıkpaşazade* (s. 54) ve *Oruç Bey tarihi*, s. 22 ve 94.

²² *Yeni bir vesikanın izahı ve Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa* (*Bellekten*, sayı 9, s. 99).

²³ Tarihler, Osmanlılarda ilk teşkilâtı yapan vezir Alâüddin Paşa ile Sultan Orhan'ın kardeşi Alâüddin Bey'in aynı zat olduğunu zan ile yanlışlardır.

²⁴ *Yeni bir vesikanın izahı ve Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa*, s. 101.

ayrılarak yerine Halil Hayreddin Paşa'nın vezir olduğu malûm değildir²⁵. Bundan dolayı Kara Halil'in vezirliği tarihi de sarîh olarak bilinmiyor.

Neşri tarihine göre kazasker Kara Halil'in vezirliği *Edirne*'nin fethinden sonra olup Sultan Murad *Bursa*'ya dönüşünde Rumeli beylerbeyliğini Lala Şahin'e verip *Gelibolu*'ya geldiği zaman Kara Halil'i vezir yapmıştır. Neşri'nin ifadesinin siyakından Kara Halil'in vezirliği 765 H./1364 M. tarihine rastlamaktadır. Âşıkpaşazâde de aynı mütalâa ile Murad Hüdavendigâr'ın, Anadolu'ya dönmek üzere *Gelibolu*'ya geldiği zaman Lala Şahin'e beylerbeylik ve Kara Halil'e vezirlik verildiğini beyan etmektedir²⁶ Oruç Bey tarihi de şöyle diyor: "Lala Şahin'e istiklâlî Rumeli beylerbeyliğinin verdi Cenderlu Halil'e dahi pašalık verdi; Cenderlu Halil kim vezir oldu adını Hayreddin Paşa kodular; Gazi Murad ol yıl —senesi zikredilmiyor— *Gelibolu*'da oturdu"²⁷.

Tarih Kurumu kütüphanesindeki Aronim Âl-i Osman tarihine göre Halil Efendi 766 H./1364 M. de veya az evvel vezir olmuştur. *Tâcü't-tevarih* ve ondan naklen *Solakzâde* 775 H./1373 M. *Hadikatü'l-vüzera* 770 H./1368 M. tarihini gösteriyorlar²⁸. Kâtib Çelebi ile Hammer (Ata Bey tercümesi) ise 773 H./1371 M. tarihini kaydetmektedirler²⁹. Franz Teschner ile Paul Wittek *Der İslâm'daki* makalelerinde Halil Hayreddin Paşa adına olan kitabeler dolayısıyla bu zatın vezirliğini 787 H./1385 M. olarak kabul etmektedirler³⁰.

Aşağıda izah edileceği üzere bu muhtelif tarihlerden Hayreddin Paşa'nın vezirliğine dair en yakın tarih şimdilik 773 H. 1372 M.

²⁵ Orhan Gazi'nin 761 H./1360 M. tarihli vakfiyesinde (*Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sayı 16, s. 289) vakfa nazır olan Sinan Paşa'nın babası Muslihuddin Musa'nın (sadrükebir) ünvanıyla zikredilişine bakılırsa Ahi tarikatı reislerinden olduğu anlaşılır.

²⁶ Sultan Murad, Lala'ya (Lala Şahin'e) Rumeli beylerbeyliğini verdi. Halil'e pašalık verdikim ana Hayreddin derlerdi" *Âşıkpaşazade*, s. 55. *Neşri*'de (s. 198) şöyle diyor: "Murad Gazi devletle *Gelibolu*'ya gelicek Hayreddin Paşa kazaskerlikten azlolunup vezir oldu".

²⁷ Profesör Babinger neşri, *Oruç Bey tarihi*, s. 22, 94.

²⁸ *Tâcü't-Tevarih*, c. 1, s. 90, *Solakzade*, s. 35, *Hadikatü'l-vüzera*, s. 6.

²⁹ *Cihannüma*, s. 683 ve *Hammer*, c. 1, s. 218.

³⁰ *Der Islam*, sene 1929 (*Die vezirfamilie Candarlızade ihre denkmaler von Franz Teschner und Paul Wittek*).

veya 778 H./1376 M.dir. Teschner ile Wittek'in bu tarihi çok geriye atmaları ise yeni görülen kaynaklara nazaran varid değildir. Bu muhterem profesörlerin bahsettikleri kitabelerden birisi Hayreddin Paşa'nın *Serez*'deki eski cami kitabesi olup Evliya Çelebi tarafından zikrolunmuştur ve tarihi de 787 H. 1385 M.dir. Burada Kara Halil'in ne ulemadan olduğu ve ne de vezir bulunduğu gösterilmiyerek yalnız kendisinin ve babasının adları zikredilmiştir³¹.

Yine aynı tarihli *Gelibolu* kitabesinde ise Hayreddin Paşa'nın سيدالعلماء خيرالملة والدين Seyyid ül ulema hayr-ül-milletü veddin diye yalnız ulemadan olduğu beyan olunarak vezirliğine dair bir kayıt yoktur³².

İşte bu iki kitabeldeki kayıtlara dayanan Teschner ile Wittek *Serez*'in zabtını da geriye alarak Halil Hayreddin Paşa'nın ancak 1385 de vezir olabileceğini kabul etmektedirler. Eğer yeni bir vakfiye ile Hayreddin Paşa namına yazılmış bir eser görülme idi bu iki müdekkik zatın mütalâalarını haklı olarak kabul etmek zarureti vardı.

Sultan Murad Hüdavendigâr'ın 787 Cemaziyelâhır ortaları (1385 Temmuz sonları) tarihiyle tertip ettirmiş olduğu *Bursa*'da *Çekirge*'deki tesislerine aid vakfiyesinde vakfının tevliyet ve nezaretini مولى المعظم دستورالاعظم Mevlel muazzam düstur ül âzam diye tavsif edilen Hayreddin Paşa'ya vermiştir³³. Bundan başka Cemalüd-

³¹ *Serez*'deki eski cami kitabesi *Evliya Çelebi seyahatnamesinde* (c. 8, s. 130) aynen şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم الله تعالى خالصاً بنى وعمر (بنى وعمر خالصاً لله تعالى (olacak) هذا المسجد المبارك في زمان السلطان مراد خان بن اورخان خلد ملكه المحتاج الى البارى خليل بن على الجندرى عنى عنهم سنة سبع وثمانين وسبعمائة

³² *Gelibolu*'da Hayreddin Paşa tarafından yaptırılan ve üç kapısı olan camiin orta kapısı üzerindeki dört satırlık kitabe:

١ — عمر هذا البناء الشريف المبارك لاجل الملك

٢ — المعظم والخاقان الاعظم مولى ملوك العرب

٣ — والعجم سلطان ابن سلطان مراد بن اورخان خلد

٤ — الله ملكه سيدالعلماء خيرالملة والدين تاريخ سنة سبعة وثمانين وسبعمائة

³³ Murad Hüdavendigâr'ın Celâlüddin Dede balı tarafından tertib edilmiş olan 787 H./1385 M. tarihli *Çekirge* vakfiyesinden:

« . . . وجعل الواقف المذكور يديم الله عزه وتقبل الله منه التولية والنظر في امراواقف المذكورة للمولى المعظم الدستور الاعظم علم الهدى اعلم الورى مربي العلماء والفضلا ملجاء المساكين خيرالدين پاشا يديم الله ايامه وانفذ مراسمه واحكامه . . . »

din Aksarayî tarafından Keşşaf tefsiri üzerine kaleme alınan haşiyenin 783 H./1381 tarihinde Hasan bin Ali hattıyla olan nüshası müellifi tarafından “وزير الفاضل العالم مولانا خير الدين” Vezir ül fazl ül âlim Mevlâna Hayrüddin)e ithaf olunmuştur.³⁴

Bu son vesikaya göre Hayreddin Paşa 783 H./1381 M.den evvel vezir bulunmakta idi. Şu halde Kara Halil Efendi vezir olduktan sonra Hayreddin denildiğini tarihlerden öğrendiğimize göre kendisi tarafından İznik'te yaptırılmış olan 780 H./1378 M. tarihli cami kitabesinde مولى المكرم المعظم مولانا خير الملة والدين خليل بن على الجندرى (Mevlel mükerrerem ül muazzam Mevlâna hayr ül milletü veddin Halil bin Ali el Cenderî) ibaresine kapılmıyarak³⁵ vezir olduğunu kabul etmek hata olmaz zannederim. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz 1385 tarihli *Gelibolu* kitabesinde vezir olduğu halde (Seyyid ül ulema hayret ül milletü veddin) ibaresiyle vezirliğinden bahsedilmediği gibi yine aynı tarihli *Serez* kitabesinde de ne ulemadan ve ne de vezir olduğu gösterilmediği halde bu tarihten çok zaman evvel vezir bulunduğu sabit olmaktadır³⁶.

İstanbul defterdarlığından Başvekâlet arşivine devredilen vesikalardan A kısmı 162/5. bu vakfiye Yıldırım Bayezid zamanında tecdid olunarak aslına mutabık olduğu Molla Fenarî tarafından tasdik oolunmuştur.

³⁴ Merhum üstadımız İsmail Saib Sencer'in *Keşfü'z-Zünun* zeylinin zeyli.

³⁵ *İznik*'teki Yeşil cami kitabesi sureti:

- ۱ - بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لوليه الحمد بنى وعمر هذه العارة الشريفة خالصاً لله تعالى في زمن الملك الكبير
 ۲ شهاب الدنيا والدين مراد بك بن مرحوم اورخان بك عفا الله عنها وبازجازه مولى المكرم المعظم مولانا
 ۳ - خير الملة و(۱) لدين خليل بن على الجندرى غفر الله لهما ولمن يصلى فيها وذلك في سنة ثمانين وسبعماية والحمد لله وحده

Das Islamische İznik: Otto-Dorn ve Anhegger 1941, s. 27 ve Der Islam 1929, s 62 ve İznik ve Bursa tarihi; Memduh Koyunlu, s. 160.

³⁶ Feridun Bey Münşeatında Sultan Murad Hüdavendigâr'ın kızı Melek Hatun'un Karamanoğlu Alâüddin Bey'e verildiği kaydedilen 787 Ramazan 1385 Ekimde Halil Hayreddin Paşa'nın kazasker bulunduğu ve nikâhı kıydığı hakkındaki mütalâa hem nikâhın tarihi ve hem de Hayreddin Paşa'nın kazaskerliği cihetinden tamamen yanlışır. Çünkü Melek Hatun (Osmanlı kaynaklarında Nefise Sultan) Karamanoğlu Alâüddin Bey'le 778 H./1376 M. de ve hattâ daha evvel evlenmiştir (bk. *Osmanlı tarihinin ilk devirlerine aid bazı yanlışlıkların tashihi, Belleten, sayı 81, s. 178*).

Bunlardan başka aşağıda görüleceği üzere 776 H./1374 M. de Bizans imparatoru Yuannis'in ikinci oğlu *Selânik* valisi Manuel'in Osmanlıların eline geçmiş olan *Serez* kasabası Hıristiyanlarını isyana teşvik etmesi üzerine Hayreddin Paşa'nın bu isyanı tenkil ve *Selânik*'i zapta memur edilmesi Çandarlı'nın bu tarihte de vezir ve aynı zamanda kumandan bulunduğunu göstermektedir. Şu halde Çandarlı Halil Hayreddin'in vezirliğini Hammer'in kaydettiği 773 H./1371 M. den de evvele almak icabeder.

Hayreddin Paşa'nın vezirliğe ilâveten kumandanlığı :

Hayreddin Paşa vezirlikten sonra ilk defa olarak kumandanlığı (Beğlerbeğliği) da ele almak suretiyle bizzat fütuhata iştirak etmiş³⁷ ve bundan sonra birinci vezirin hem mülki ve malî ve hem askerî işleri nefsinde toplaması kanun olmuştur³⁸.

Hayreddin Paşa, emrine verilen uç beyi, Gazi Evrenuz ile beraber *Batı Trakya*'nın ve *Makedonya*'nın işgaline memur edildi³⁹. Zaptedilen *Gömlüce*'yi kendisine merkez yapmış olan Evrenuz ve diğer uç beylerini ileriye sevk ederek *Maruliye* denilen *Avrathisar*'ını aldı; daha sonra birbiri ardından *İskeçe*, *Kavala*, *Drama*, *Žihne* ve *Serez* alındı⁴⁰.

³⁷ Gerek Memlûk devletinde ve gerek İlhanilerde ve Anadolu Selçukilerinde olduğu gibi Osmanlılarda da ilk vezirler askerî işlere bakmazlar ve yalnız idarî ve malî işlerle meşgul olurlardı. Osmanlılarda bu tarz Çandarlı Hayreddin Paşa'nın vezirliğe ilâve olarak kumandanlığa tâyinine kadar devam etmiştir. Bundan dolayı Hayreddin Paşa hem vezir ve hem kumandan olarak birinci sayılmıştır.

³⁸ *Şakayik tercümesi*, (Mecdi), s. 31.

³⁹ *Tâcü't-Tevarih*, c. 1, s. 90.

⁴⁰ *Tâcü't-Tevarih*, Hayreddin Paşa'nın bu seferini 775 H./1373 M. seneinde gösteriyor. Françes, *Serez*'in zaptını 1376 olarak bildiriyor. Gibons *Makedonya*'nın istilâsının 1371—1372 tarihlerinde olduğunu beyan ediyor. Sırp ve Bulgar vekayinâmeleri *Serez*, *Kavala* ve *Drama*'nın 1371—1372 senelerinde alındığını yazıyorlar (Gibons, s. 125). Bundan başka *Serez*'in 774 H./1372 M. de Osmanlıların elinde bulunduğunu I. Murad'ın bir manastır için verdiği berattan anlıyoruz. (Bk. *Yorga*'nın bir yazısından naklen *Der İslam* mecmuasındaki (sene 1929) *Çandarlıların vezir ailesi makalesi*, s. 72 not). Gibons, *Kavala*, *Drama* ve *Serez*'in Hayreddin Paşa ile Evrenuz Bey taraflarından alındığını söylüyor. *Âşıkpaşazade*, (s. 61) ve *Neşri* (s. 214) Hayreddin Paşa'nın *Kavala* ve *Drama* ve *Serez*'i 787 H./1385 M. de aldığını yazıyorlar. Fakat yukarıda zikrettiğimiz Bulgar ve Sırp vekayinâmeleri ve Sultan Murad'ın *Serez*'deki manastır için verdiği berat *Serez* ve

776 H./1374 M. de Selânik valisi bulunan imparator Yuanis'in oğlu Manuel *Serez*'deki Rumlardan elde ettiği taraftarları vasıtasıyla *Serez* muhafızlarını öldürüp kaleyi elde etmek istediği —belki de elden çıktığı— haber alınarak Hayreddin Paşa derhal *Serez*'e gönderilip bu işte alâkası olanlar cezalandırıldı ve bundan sonra Hayeddin Paşa *Selânik* üzerine yürüdü. Manuel deniz yoluyla kaçtı ve Halkondil'in kaydına göre Hayreddin Paşa *Selânik*'i zaptettiler⁴².

Osmanlıların *Arnavutluk* tarafındaki faaliyetleri 785 H./1383 M. de akın suretiyle başlamıştı. *Draç* prensi Şarl Topia, bu akınlardan korkarak Venedik cumhuriyetinin himayesine girmişti. Osmanlıların *Arnavutluk*'a karşı olan harekâtı ise Şarl Topia ile merkezi *Işkodra* olan *Arnavutluk* prenslerinden II. Balşa arasındaki mücadele esnasında yapılmıştır ki 1385 senesine rastlamaktadır.

Bu tarihte *Manastır*'da bulunan Hayreddin Paşa, Bulgarların eski merkezi olan *Ohri*'yi zaptetmişti. *Draç* prensi Şarl Topia, Balşa'ya mağlûb olarak *Draç* şehir ve kalesini hasmına kaptırmıştı. Bunun üzerine Venediklilere îtimat edemiyen Topia Osmanlılardan yardım istedi.

Hayreddin Paşa bu yardım teklifini kabul ederek *İlbasan* dağlarını aşip *Devul* (Voyussa) nehri civarındaki *Savra* mıntakasında

havalisinin en geç 774 H. 1372 M. de alındığını göstermektedir. Sultan Murad'ın *Serez*'de dağ üzerindeki *Margrit* kilisesinin vakıf köyleri için amannâme verdiği Müneccimbaşı da (c. 3, s. 267) kaydediyor.

⁴² Halkondilas, Hayreddin Paşa'nın bir hamlede *Serez*'i zapt ile âsilleri zincire vurduğunu yazmaktadır. Bu *Serez* vakası hakkında gerek *Halkondil* ve gerek *Françes*'de (Mırmıroğlu tercümesi) tafsilât vardır. Gibons, Halkondilas'dan istifade etmiştir. Âşıkpaşazade *Selânik*'in alınmadığını fakat 787 H./1385 M. de etrafının yağmalandığından bahsediyor. *Selânik*'in zaptı hakkında *Françes* bir şey söylemiyor yalnız Hayreddin Paşa'nın Manuel'i yakalayıp getirmeye memur edildiğini zikrediyor. Eğer Halkondil'in kaydı gibi *Selânik* zabtedilmiş ise Manuel'in Murad'a dehaleti üzerine tekrar kendisine verilmiş olacaktır. Hammer de (c. 1, s. 279) *Selânik*'in Hayreddin Paşa tarafından alınarak Manuel'in dehaleti üzerine tekrar kendisine verildiğini beyan etmektedir. Neşri, *Serez*'in 787 H./1385 M. de diğer bazı kasabalar ile beraber (Kavala, Drama, Zihne) alındığını yazar (s. 214). *Tâcü't-Tevarih Serez*'in sulhen alınmasının 776 H. 1374 M. de olduğunu kaydediyor (c. 1, s. 92). *Neşri*'nin gösterdiği 1385 tarihi *Serez*'deki isyan neticesinde orasının muvakkaten elden çıkarak sonradan Hayreddin Paşa tarafından istirdadı tarihi olmak icabediyorsa da şüphelidir.

II. Balşa ile karşılaştı ve çetin bir muharebeden sonra Arnavut prensine galebe çaldı; Balşa muharebede maktül düştü ve Şarlı Topia da o sayede *Drac'a* sahkib oldu (1385). Bu galebeden sonra Osmanlı kuvvetleri 1386 da Kuzey Arnavutluk'ta *Kroya* ile *Işkodra'yı* aldılarsa da Türk istilâsına karşı şiddetli aksülâmel olduğundan Venediklileri darılmak istemiyen Sultan Murad bu iki şehri geri verdi ⁴³.

Hayreddin Paşa'nın vefatı :

Murad Hüdavendigâr'ın Hamidoğlu Hüseyin Bey'den satın almış olduğu *Beşşehri* ve havalisini Karamanoğlu Alâüddin Bey işgal etmişti. Bunun üzerine 788 H./1386 M. de Sultan Murad Karaman seferine hazırlanmak üzere *Bursa* tarafına geçtiği sırada Rumeli'nin idare ve muhafazasını vezir Hayreddin Paşa'ya bırakmış ve onun oğlu Kazaşker Ali'yi vezir yaparak beraberinde götürmüştü ⁴⁴.

Hazırlık tamamlanmak üzere kışı *Bursa*'da geçirmekte olan Sultan Murad henüz Karamanoğlu üzerine hareket etmeden *Yenice-i Vardar* ordugâhında hastalanan Hayreddin Paşa *Serez'e* getirilerek orada vefat etti (789 H./1387 M.). Babasının techiz ve tekfini ile *Iznik'e* nakli için oğlu Ali Paşa *Serez'e* gönderildi ⁴⁵.

⁴³ Gibons (*Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu — Ragıb Hulûsi tercümesi*) s. 138.

⁴⁴ Sultan Murad "Hayreddin Paşa'yı Rumeli'de koyup guzata reis kılıp Rumeli'ni tamamen ana ismarladı. Hayreddin Paşa oğlu ol vakit nevcivandı, anı vezir edinüp yine *Anadolu'ya* geçüp *Bursa'ya* geldi" *Neşri*, s. 216, 218. Neşri, Sultan Murad'ın Karaman seferi için *Anadolu'ya* geçmesini 787 H./1385 M. senesi ve Karaman seferiyle Hayreddin Paşa'nın vefatını da 788 H./1388 M. de göstermektedir. Neşri'nin kaydından anlaşıldığına göre Sultan Murad, *Bursa*'dan Karamanoğlu üzerine hareket etmeden evvel Hayreddin Paşa vefat etmiştir. Hayreddin Paşa'nın kabir kitabesi 789 H./1387 M. tarihini gösterdiğinden Neşri ölümünü bir sene evvel kaydetmiştir.

⁴⁵ Murad Gazi vezir Hayreddin Paşa'yı ki Rumeli'nde zapt-ı gaza için koyup gitmişti; müteveffa olduğun işidüp oğlu Ali Paşa'yı gönderdi ki varup babasının sonun ide. . ." *Neşri*, s. 220. *Tâcü't-Tevarih* (c. 1, s. 103). Hayreddin Paşa gibi fikir ve dirayetinden istifade ettiği kıymetli vezirinin vefatından müteellim olan Murad Hüdavendigâr, vezirliği onun oğlu Ali Paşa'ya verdi ve babasının mevarisini zapt ve mühimmat-ı askeriyeyi hall ü fasl için Ali Paşa'yı *Yenice'ye* gönderdi diyor. *Tâcü't-Tevarih* Hayreddin Paşa'nın *Yenice-i Vardar*'da vefatını yazmaktadır. *Ravzatü'l-ebrrar* (s. 349) Hayreddin Paşa'nın *Tırhal'a Yenışehri*'ni zapta giderken yolda vefat ettiğini beyan etmektedir. Hammer'de

Hayreddin Paşa gibi değerli bir devlet adamının vefatı Sultan Murad'ı pek müteessir etmişti⁴⁶.

Hayreddin Paşa'nın naaşı *Iznik*'e naklolunarak kasabanın *Lefke* (Osmanlı) kapısı haricinde su yolunun kuzey kısmındaki türbesine defnedildi⁴⁷. Türbenin Hayreddin Paşa ile oğlu Ali Paşa'nın medfun oldukları kısım eski şeklini muhafaza etmektedir⁴⁸. Hayreddin Paşa'nın güzel bir sülüsle Farsça olarak hâkkedilmiş kabir kitabesi aynen şöyledir:

۱ - خير الدين پاشا
۲ - بسال هفتصد هشتاد
۳ - ونه بشهر سرز
۴ - رحيل کرد زدار فنا بدار بقا

Şakayik tercümesinde görüldüğü üzere bu kabir kitabesini okuyan bir zat Hayreddin Paşa'nın 780 senesi Ramazanında vefat ederek *Iznik*'te mekabir-i müslimin arasında —burası sonradan mezarlık olmuştur— mermer hücrenin mukabelesinde defnolunup üzerine kubbe yapıldığını yazmış ve Şakayik mütercimi onun yazısından nakil suretiyle bu mütalâayı eserine geçirmiştir⁴⁹. Fakat kitabeyi okuyan zat mezar taşındaki هفتصد هشتاد yani 780 tarihini okuduktan sonra Nüh نه yani dokuz rakkamını bu 780 den hariç tutarak bu dokuzla arabî aylarının dokuzuncusu olan Ramazan ayı zanniyle Hayreddin Paşa'nın 780 Ramazanında vefat ettiğine zahib olmuştur; Hayreddin Paşa'nın vefatıyla bu tarih arasında dokuz sene fark olduğundan bu yanlışlığın nereden geldiği kabir kitabesi görülmediği için anlaşılamamıştı.

(c. 1, s. 236) aynı mütalaada olup vefat tarihini 788 H./1386 M. gösteriyor. *Hadi-katü'l-Vüzera*'da yine o tarihte *Yenişehir*'de vefatını beyan eder. *Tâcü't-Tevarih* 788 de Evrenuz Bey ile *Çitroz*, *Çayhisar* ve *Tırhala Yenişehir*'nin zapta memur olup *Yeni-ce*'de vefat etmiştir diyor.

⁴⁶ *Tâcü't-Tevarih*, c. 1, s. 103.

⁴⁷ Bu türbe 1922 de Yunanlıların *Bursa* ve *Iznik* taraflarını işgalleri sırasında mezar taşları da kırılmak suretiyle vahşice tahrip edilmişti. 1928 senesinde *Bursa*'da hâkim bulunan Çandarlı ahfadından merhum Nuh Neciyyüddin Bey'in himmetiyle tamir olunmuştur. Candarlı ailesinin Mahmud Bey kolundan olan Neciyyüddin Bey 14 Mayıs 1942 senesinde *İstanbul*'da vefat etmiştir.

⁴⁸ Halil Hayreddin Paşa türbesinin mimarî kıymeti hakkında muhterem Mimar Saim Ülgen'in Vakıflar dergisinde (sayı 1, sene 1938) bir tetkiki vardır. Bundan başka Otto-Dorn ve Anhegger'in de 1941 de Berlin'de basılmış olan *Das Islamische Iznik* isimli eserlerinde de tafsilât görülür.

⁴⁹ *Şakayik tercümesi (Mecdi)*, s. 31.

Son zamanlarda *İznik*'te bizzat tetkikatta bulunmuş olan Prof. Taeschner ile Prof. Wittek asıl kitabeyi tetkik neticesinde yanlışlığın nereden geldiğini bulmuşlar ve vefatın 789 hicret senesinde olduğunu tesbit etmişlerdir⁵⁰. Hayreddin Paşa'nın kabir taşı Osmanlılardaki taş oymacılığının şaheserlerindedir.

Hayreddin Paşa hakkında muhtelif mütalâalar :

Hayreddin Paşa'nın yeni kurulan Osmanlı devletinde yapmış olduğu idarî, mâlî, askerî hizmetler pek ehemmiyetlidir. Beyliğin aşiret âdetlerinden kurtularak bir devlet haline gelmesi için zaruri olan idarî, malî, askerî teşkilâtı tesis hususunda Hayreddin Paşa çok çalışmış ve muvaffak da olarak I. Murad'ın tam bir îtimadını kazanmıştır. Hayreddin Paşa yalnız teşkilâtçılıkla kalmıyarak bizzat ordu kumandanlığıyla Makedonya ve Arnavutluk'da da mühim başarılar elde etmiştir.

Hayreddin Paşa'nın bu faaliyeti eski aşiret ananelerine bağlı kalmak ve bunların bozulmamasını istiyen bazı tarihçilerin îtirazlarını mücbir olmuştur. Kendisinin Cender köyünden gelerek yüksek tahsili olmadığı halde icraatıyla göstermiş olduğu büyük kabiliyet sayesinde işgal ettiği en yüksek devlet makamı dolayısıyla kendisine aleyhdar olanlar görülmüştür. Meselâ Âşıkpaşazâde⁵¹ şöyle diyor:

“Sultan Orhan zamamında ve Gazi Murad Han zamamında ulema vardı ve illâ müfsit değillerdi; tâ Cenderlu Halil gelince. Kaçankim Cenderlu Halil geldi, Molla Rüstem dediler (geldi) âleme hile karıştırdılar”. Diğer bazı kaynaklarda da aynı mütalâa görülmüştür⁵².

Bunlardan başka şair Germiyanlı Ahmedî, İskendernâmesine eklediği Osmanlı tarihinde yeni devlette gayret ve faaliyetiyle yükselmiş olan Hayreddin Paşa'ya gerek menşe ve gerek tahsil itibarıyla —Çünkü Ahmedî *Kahire*'de yüksek tahsil görmüştü— küçümseyip mühim hizmetlerine yanaşmıyarak ilminin az ve hüner ehli olmadığı halde memlekete vezir olduğunu zikretmiştir. Ahmedî bu hususta şunları yazıyor⁵³.

⁵⁰ *Der Islam* mecmuası, c. 18, sene 1929, s. 84.

⁵¹ *Âşıkpaşazada* (İstanbul tab'ı), s. 70.

⁵² *Tevarih-i Âl-i Osman* (Türk Tarih Kurumu kütüphanesi), s. 56 ve Üniversite (Halis Efendi kitapları).

⁵³ *Dastan-ı Tevarih-i Mülük-i Âl-i Osman* (Nihad Sami Banarlı neşri), *Türkiyat*

*Bî nevâlıktan koyuben Çenderi
 Katına geldi Halil-i Cenderi
 Bu kamusilaki ilmi âzidi
 Her hünerde âri vü nâsaz idi
 Gurbet halin ve fakrin bildi ol
 Lûtfı ân ehl-i mansıb kıldı ol
 Akibet mülke anı itti vezir
 Ne vezaret oldu bir ulu emir*

Halil Hayreddin Paşa, şair Ahmedî gibi yüksek tahsil görmemiş ve ancak mahallî yani memleket medreselerinde okuyarak yetişmiş Edebalı mensublarından⁵⁴ ve Osmanlı devletinin kuruluşunda birinci derecede rolleri olan Ahilerden olması sebebiyle Osmanlı beyliği hizmetine girmiş, kadı iken yaya teşkilâtını ve kazasker iken de yeniçeri teşkilâtını yapmakta büyük rol oynamış⁵⁵ ve kendisi vezirliğe geçtikten sonra yerine kazasker olan Karamanlı Molla Rüstem ile beraber devlet hazinesinin meydana gelişinde büyük hizmetlerde bulunmuş ve ordu kumandanlığı etmiş olduğu tarihlerin kayıtlarıyla sabit olmuştur.

Âşıkpaşazâde tarihinin müteaddid nüshaları mukabele edilmek suretiyle Hayreddin Paşa hakkında şu mütalâa görülüyor⁵⁶:

“Hayreddin Paşa kim ol Orhan zamanında *Bilecik* kadısı ldi hem ak yayayı (Akbörk giyen yaya askerini) Orhan Gazi ona yazdırdı. Ve ol zamanda yaya olmak için eyü atlar pişkeş ederlerdi bizi yaya yaz deyü; ahîr İznik kadısı oldu; Gazi hünkâr karındaşı Süleyman Paşa kim Allah rahmetine vardı, Gazi hünkâr Rumeli'ne geçmiye niyet etti; Hayreddin'i kazasker edindi ve aldı Rumeli'ne bile gitti. Bu yeniçeriye dahi Hayreddin Paşa bünyat etti, Kadıaskerlikten vezir oldu Hayrettin Paşa dediler ve pâdişaha daim hayra delâlet ederdi, fakire ganiye ehl-i ilme Âl-i Osman kapısında teşrifi ol bünyad itti; ahîr *İznik*'te bir cami ve bir imaret yaptı, Allah rahmetine vardı.”

Mecmuası, c. 6, s. 84 ve *Osmanlı Tarih nüvisleri* (Necip Asım), *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, sene 1, s. 49. Bazı beyitlerde iki meharz arsında farklar vardır.

⁵⁴ *Âşıkpaşazade*, s. 40 ve *Neşri*, s. 154.

⁵⁵ *Âşıkpaşazade*, s. 40 ve s. 54 ve *Neşri*, s. 154 ve 198.

⁵⁶ *Der Islam Mecmuası*, c. 18, sene 1929, s. 75 *Prof. Teschner ve Prof. Wittek'in Çandarlızâdelerin vezir ailesi.*

Paşadır Hayreddin fethetti iklim Dolandı rahat oldu her iklim
Bu Âl-i Osman'a hoş hizmet etti Beğendi hizmetini il (ve) iklim
Bilindi Hayreddin kim vezir oldu Düzeldi yahşi oldu her iklim
Nice yer var ki rüşvet kapu açar Bu şimdi rüşvet bağladı iklim

Halkondil (Chalcandile), yukarıda bahsettiğimiz *Serez* hâdisesinden ve *Selânik*'in Hayerddin Paşa tarafından zaptedildiğinden bahsettikten sonra onun hakkında şu mütalâada bulunuyor⁵⁸:

“Hayreddin (Charatin) çok âkil ve tedbirli bir zattı; zamanında çok güzel ve takdire lâyık işler gördü, muvaffakiyetler gösterdi, pâdişahı daha güzel ve âkilâne nasihatlerle îkaz ve sevketti; Murad anın rey ve tedbiriyle âmil olarak gerek *Rumeli*'de ve gerek *Anadolu*'da birçok muazzam pürüzlü işleri arzu ettiği şekilde başardı; Murad'la sık sık vukua gelen müsahabelerinde irad ettiği pek çok hâkimâne sözler vardır: bunlardan bilhassa askerliğe ve disipline taallûk edenler hatırdan çıkarılmamıya lâyıktır.”

Halkondil Sultan Murad'la, Hayreddin Paşa arasında vuku bulan bir muhavereyi şöyle anlatıyor⁵⁹:

Hayreddin Paşa bir gün efendisine (Murad Hüdavendigâra) der ki: ordularınla maksadına vasıl olabilmek için harp işlerini nasıl idare etmek lâzım gelir? Murad şu cevabı verir:

— Müsâid fırsatlardan istifade etmek ve askerinin atıfletle muhabbetini kazanmak suretiyle. Bu cevaba karşı Hayreddin Paşa:

—Lâkin fırsatlardan istifade demekle ne kastediyorsun? Sultan Murad:

— Maksada saik olması lâzım gelen vesaiti her türlü ihtimale göre muvazene ve mukayese etmektir.

Bu cevap üzerine Hayreddin Paşa gülmiye başladı ve dedi ki:

“Tabiat seni bir büyük hikmetle mütehalik kıldığını görüyorum; lâkin yapılması ve yapılmaması lâzım gelen sebepleri evvelden bilmediğin ve kendi kendine danışarak bir ciheti red ve diğer bir ciheti kabul etmiye muktedir olmadığın halde bu vesaiti nasıl muvazene edeceisin? Bir şeye karar verilince onu derhal icra etmek

⁵⁷ *Âşıkpaşazade*, s. 61.

⁵⁸ *Halkondil 1632 tabı*, s. 26.

⁵⁹ *Halkondil*'den naklen *Hammer (Ata Bey tercümesi)*, c. 1, s. 236. Halkondil'in pâdişahla vezirini konuşturmaktan maksadı Hayreddin Paşa'nın hükümet reisliği ve kumandanlık hususundaki kudret ve kabiliyetini göstermek içindir.

lâzım gelir; mâhir bir kumandan müşaveresinde gayet ihtiyatlı davranmalı, icrada yıldırım sürati göstermeli, ordusunun başında nümune-i imtisal olacak âsâr-ı şecaat ibraz etmelidir.”

Hayreddin Paşa hakkında Gibbons da aşağıdaki mütalâayı kaydediyor⁶⁰ :

“Murad’ın ilk himmetlerini, şaşılacak muvaffakiyetler bekliyordu; kendisi tecrübeli ve gün görmüş bir muharib değil ise de maiyetinde babasından kalma kıymetli jeneraller vardı ki bunlara tamamiyle emniyet edebilirdi, kendi tecrübesizliklerini gördüğü için Cendereli Kara Halil’i vezir yaptı ve babası ile büyük babasının bu tecrübeli dostu ve hadimi olan zatın reyile hareket etmek hususunda tereddüd göstermedi.”

Hammer tarihinden de şunları naklediyorum⁶¹:

“Hatırlardadır ki, Candarlı Kara Halil, yeniceilik, müessesinin ve daimî orduların mucididir... On seneden beri Murad’ın ordusunda kavanin ve nizamata şediden riayetle intizam ve itaati o kadar muhafaza eyledi ki pâdişahdan sonra en büyük olan vezir ünvanına lââyık görüldü; bu şöhretli ihtiyar on sekiz sene daha mesalih-i devleti Hayreddin Paşa ünvanıyla ve bir maharet-i nâdire ve nakabil-i tagayyür bir hakkaniyetle idare etti...”

Halil Hayreddin Paşa’nın tesisleri :

Yukarıda bilmünasibe bahsedildiği üzere Halil Hayreddin Paşa’nın *İznik*’te 780 H./1378 M. tarihli *Yeşilcami* adlı bir camii olup bunu, caminin dış kapısı üzerindeki kitabeden anlamaktayız camiin mimarının adı da Hacı Musa’dır. Bu camiin birinci kitabesinden anlaşılacağı üzere (kitabe sureti yukarıki notlarda görülür) cami Hayreddin Paşa’nın sağlığında yapılmaya başlamış ve dış kapısı üzerindeki kitabeye göre de 794 H./1392 M. de oğlu Ali Paşa tarafından tamamlanmıştır⁶². Bu caminin yanında Hayreddin Paşa’nın bir medresesi de varsa da sonradan harab olarak eser

⁶⁰ *Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşu (Gibbons. Ragıp Hulûsi tercümesi)*, s. 93.

⁶¹ *Hammer (Ata Bey tercümesi)*, s. 1, s. 218.

⁶² İkinci kitabe sureti:

۱ - امریبناء هذا المسجد ملك الامراء والوزرا خيرالدين پاشا نورمرقده
۲ - سنة ثمانين وسبعمئة [ثة] ووضع اتمامه سنة اربع وتسعين وسبعماية

kalmamıştır⁶³. Şarlı Teksiye bu camiın Arap tarzı mimarisinde olduğunu beyan etmekte ise de bunun Türk tarz-ı mimarisinde olduğu mütehasşislar tarafından kabul edilmiştir⁶⁴.

Hayreddin Paşa'nın bu cami hakkında (Das Islamische Iznik) isimli kıymetli eserde de camiın plânlarıyla beraber mufassal malûmat vardır⁶⁵. Bu Türk mâbedini en son kıymetli Mimar, Saim Ülgen tavsif etmiştir⁶⁶. Evliya Çelebi *Iznik*'te Hayreddin Paşa'nın eski ve yeni imaret isimli iki imareti olduğunu⁶⁷ ve bay u gedayı her gün mertebânî (kâselerle)⁶⁸ bol miktarda çorba verildiği kaydedilmektedir⁶⁹. Hayreddin Paşa'nın imareti, türbesinin karşısında yapılmıştı. Sonradan harab olan imaretin XVII. asırda mamur ve faaliyette olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Hayreddin Paşa'nın *Iznik*'teki tesislerine kendisinden başka oğullarının da vakıflar yaptığını tahrir defterlerinden anlamaktayız⁷⁰.

Hayreddin Paşa'nın 787 H./1385 M. tarihli *Gelibolu*'daki camii kitabesi daha yukarıda kaydedilmiştir. Cami üç kapılıdır. Kitabe caminin orta kapısı üzerinde bulunuyor. Bu cami kalede

⁶³ "Vakf-ı Medrese-i Darül Hadis merhum Hayreddin Paşa; nefsi-i Iznik'te Serhane (başcı) dükkânı bu medresenin vakıflarındandır" Başvekâlet Arşivi 733 numaralı Kocaeli Tahrir defteri varak 315B.

⁶⁴ Şarlı Teksiye camiın bânisi Hayreddin Paşa hakkında şu tavsifi yapıyor: "Sultan Murad'ın vezir-i âzamı Hayreddin Paşa elyevm mevcut ve Arap tarz-ı mimarisinin en zarif ve sevimli bir eseri olan *Yeşil* camii bina ettirdi. Kanlı bir muhasarayı müteakip *Selânik*'i zaptetmiş olan bu vezirin tarihte akıl ve dirayet ve şecaatle temeyyüz etmiş bir şöret-i tarihiyesi vardır" dedikten sonra camii tarif etmektedir (*Küçük Asya -Türkiye Büyük Millet Meclisi neşriyatından*, mütercimi Ali Suad, c. 1, s. 195).

⁶⁵ *Das Islamische Iznik Katharina Otto-Dorn ve Anhegger 1941, Berlin*, s. 25.

⁶⁶ *Vakıflar dergisi*, c. 1, s. 56, bu makale münasebetiyle dergide camiın plânları da vardır.

⁶⁷ Evliya Çelebi'nin bahsettiği imaretlerden birisi Hayreddin Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya aittir.

⁶⁸ *Mertbânî*, gök rengiyle yeşil renk arasında harelî gayet ağır Hint çini işi büyük tabak, kâseye verilen isimdir (*Eski Eserler Ansiklopedisi*, s. 165, sene 1939 (Nureddin Rüştü Bügnül).

⁶⁹ *Evliya Çelebi seyahetnamesi*, c. 3, s. 8.

⁷⁰ Bu vakıf köylerinin bazıları şunlardır: *Akhisar*'a tabi *Hayreddin köyü* ile *Yakacık*, *Bursa*'ya bağlı *Bahçeli* namı diğer *Suluköy*, *Beypazarı*'na tabi *Gümüş*, *Tokat*, *Ulucak* köyleri (*Başvekâlet Arşivindeki 631 numaralı Hüdavendigâr livası tahrir defteri*, s. 146, 223, 102, 124, 125, 127).

bulunmakta olup Evliya Çelebi seyahatnamesinde *Sultan Camii* diye zikredilmekte ve 1319 H./1301 M. tarihli Edirne salnamesinde de Sultan Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'ya atfolunmaktadır. Salname camiin 787 hicret yılında (1385 M.) yapıldığını zikrettiği halde bunu 1361 de vefat eden Süleyman Paşa'ya maletmesi yanlışır.

Hayreddin Paşa'nın yine 1385 tarihinde *Serez*'de⁷¹ aşağı çarşıda yaptırmış olduğu camiin kitabesini de Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Buna eski cami ve kurşunlu cami denilmektedir. Bu cami 1132 H./1719 M. de yanmış olup mevcut kitabesi belki o zaman zayi olmuştur. Cami 1252 H./1836 M. de II. Mahmud tarafından tamir ettirilerek kapısının üzerine yeni tamir kitabesi konulmuştur⁷². Bu cami hakkında Evliya Çelebi'de bazı izahat vardır⁷³.

Hayreddin Paşa'nın *Serez*'deki camiine on dokuz köy vakfedilmiş olup tahrir defterinde her bir köyün senelik geliri ayrı ayrı gösterilmiştir. Bunların mecmuunun senelik geliri XVI. asırda 197.676 akçe tutmakta idi⁷⁴. Hayreddin Paşa'nın *Serez*'de Eski Hamam adıyla bir vakıf hamamı ve namına mensup mahallesi vardı⁷⁵.

Hayreddin Paşa'nın oğulları:

Halil Hayreddin Paşa'nın Ali, İlyas ve İbrahim adlarında üç oğlu olmuştur. Bunlardan Ali Paşa, Murad Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid ve Emir Süleyman zamanlarında vezir-i âzamlık ederek 809 H./1406 M. tarihinde vefat edip babasının yanına defnedilmiştir. Ali Paşa'nın evlâdı yoktur.

İlyas Paşa sancak beyi ve beylerbeğilikte bulunarak Yıldırım Bayezid zamanında vefat etmiştir. Yıldırım Bayezid tarafından

⁷¹ *Serez*, Osmanlı devletinin eski mülkiye teşkilâtında *Selânik* vilâyetinin sancaklarından olan *Serez* sancağının merkezi idi.

⁷² *Der İslam mecmuası*, c. 18, sene 1929, *Çandarlızadelerin vezir ailesi* (Franz Taeschner ve Paul Wittek) Bizans mecmuasından naklen caminin yandıktan sonra yapılmasından bahsolunur.

⁷³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, s. 130.

⁷⁴ Kanunî Sultan Süleyman devrine ait 143 numaralı tahrir defteri. *Serez*'de Hayreddin Paşa'dan başka oğlu İbrahim Paşa ile onun oğlu Mahmud Çelebi ve bunun validesi İsfahanşah Hatun'nun bina ettikleri cami, mescit, medrese ve imaretlerin on yedi köy vakfedilmiştir. Aynı zamanda (167 numaralı tahrir defteri, s. 37).

⁷⁵ 167 numaralı tahrir defteri.

Gazi Evranuz Bey'e verilmiş olan 793 Muharrem ve 1390 Aralık tarihli beratta şahidler arasında bulunduğuna göre vefatı bu tarihten sonradır⁷⁶. Kabrinin nerede olduğu şimdilik malûm değildir. İlyas Paşa *Iznik*'te bir zaviye yaptırarak buraya bir hamam, bahçe ve bostan vakfeylemiş⁷⁷ ve zaviyesi sonradan harab olduğundan yeri mukataaya verilmiştir. Murad Hüdavendigâr İlyas Paşa'ya *Sivrihisar*'a tâbi *Ayvalıgeçit* köyünü mülk olarak vermiş ve o da burasını Sinan Şeyh'e vakfetmiştir. İlyas Paşa'nın evlâdı zamanımıza kadar gelmişlerdir. Bunlar Çandarlı ailesinin *Serez* kolunu teşkil etmektedirler.

Hayreddin Paşa'nın üçüncü oğlu İbrahim Çelebi ilmiye sınıfından yatışmış Bursa kadısı, kazasker, vezir ve en son II. Murad'a vezir-i âzam olarak 832 H./1429 M. tarihinde vefat etmiştir. Bunun oğullarından Halil Paşa ile Mahmud Bey kolları da elân mevcuttur.

⁷⁶ *Meşahir-i İslâm* (Hamid Vehbi), s. 968. *Sicill-i Osmani*'de de İlyas Paşa'nın beylerbeyi olarak Yıldırım Bayezid zamanında vefat ettiği görülüyor.

⁷⁷ *Başvekâlet Arşivi* 733 numaralı tahrir defteri, s. 318.

